

JA'HON TILI

Umirziyayev Umidjon Maxamadjonovich

*Farg'ona davlat universiteti, Chet tillari fakulteti, Ingliz tili amaliy kursi
kafedrası o'qituvchisi*

Kirish

Ingliz tilining butun dunyo bo'ylab tarqalishi Amerikalilar, Osiyo va Antipodlarga qilingan kashshof sayohatlar bilan boshlangan, 19-asrda Afrikada va Janubiy Tinch okeani hududlarida mustamlakachilik rivojlanishi bilan davom etgan va 20-asrda ko'plab yangi mustaqil davlatlar tomonidan rasmiy yoki yarim rasmiy til sifatida qabul qilinishi bilan sezilarli darajada yangi bosqichga ko'tarilgan. Bugungi kunda ingliz tili 75 dan ortiq hududlarda hukmron yoki rasmiy til sifatida tan olingan bo'lib, u barcha qit'alarda va uchta yirik okeanda – Atlantika (masalan, Sent-Helena), Hind (masalan, Seyshel orollari) va Tinch okeani (masalan, Gavayi)da mavjud. Ingliz tilining boshqa mamlakatlardagi, ayniqsa, biznes, ta'lim va siyosiy sohalardagi roli tobora ortib bormoqda. Ingliz tilining "jahon tili" degan atama bilan atalishiga asos bo'ladigan narsa aynan uning shu darajada keng tarqalganligidir.

Asosiy qism

Hozirgi kunda ingliz tilining jahondagi mavqei asosan ikki omil bilan bog'liq: 19-asr oxiriga kelib avjiga chiqqan Britaniya mustamlakachilik kuchining kengayishi va 20-asrda AQShning yetakchi iqtisodiy kuch sifatida maydonga chiqishi. Bugungi kunda ingliz tilining mavqeini aynan ikkinchi omil – AQShning kuchi tushuntirib beradi (bu esa, tarixiy til ustunligini yo'qotganini yoqtirmaydigan ba'zi britaniyaliklarni xafa qiladi). AQShda ingliz tilini ona tili sifatida so'zlovchilar (EMT – English Mother Tongue) soni bu borada ikkinchi o'rinda turuvchi davlat – Buyuk Britaniyadagilardan deyarli to'rt baravar ko'p. Ushbu ikki

davlat dunyo bo'yicha barcha EMT so'zlovchilarning 70 foizini tashkil etadi (kreol tillari bundan mustasno). Bunday ustunlik, siyosiy va iqtisodiy tayanchlari bilan, amerikaliklarga ingliz tilining kelajakdagi rivojlanish yo'nalishini nazorat qilish imkonini berdi. Biroq bugungi kunda bu ikkala davlatdagi ona tilida so'zlovchilar soni ham ingliz tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar soni oldida kichik ko'rinadi.

Shuncha ko'p siyosiy va madaniy tarixlarni hisobga olgan holda, ingliz tili bilan bog'liq ijtimoiy funksiyalar doirasi haqida aniq umumlasmalar qilish qiyin. Til tuzilmasi haqida umumiy fikr bildirish esa nisbatan osonroq. Muammo, asosan, ingliz tili birinchi til bo'lgan mamlakatlarda emas — bu yerda u barcha kommunikativ vaziyatlar uchun tabiiy tarzda ishlatiladi. Muammo ingliz tili ikkinchi yoki chet tili sifatida ishlatiladigan mamlakatlarda yuzaga chiqadi, chunki bu hollarda uning roli ko'pincha tabiiy til taraqqiyoti emas, balki ongli ravishda olib borilgan til siyosati orqali belgilangan bo'ladi.

Sosiolingvistik umumlashtirish ayniqsa ingliz tili bir vaqtning o'zida birinchi va ikkinchi til sifatida qo'llaniladigan mamlakatlarda (masalan, Kanada), yoki tillararo aloqa tarixi til ziddiyatlariga olib kelgan mamlakatlarda (masalan, Hindiston) katta muammo tug'diradi.

Agar ingliz tili sizning ona tilingiz bo'lmasa, nega uni o'rganishingiz kerak yoki nima uchun uni mamlakatingizda alohida maqomda tan olishingiz lozim? Bu savolga yetti xil javob beriladi.

Tarixiy sabablarga ko'ra

Britaniya yoki Amerika imperiyalarining merosi tufayli mamlakatdagi asosiy institutlar o'z faoliyatini ingliz tilida olib borishi mumkin. Bular qatoriga boshqaruv organlari (masalan, parlament), hukumat idoralari, davlat xizmati (kamida yuqori lavozimlarda), sud tizimi, milliy diniy tashkilotlar, maktablar va oliy ta'lim muassasalari, shuningdek, ularning tegishli nashrlari (darsliklar, yig'ilish bayonnomalari, hujjatlar va boshqalar) kiradi.

Ichki siyosiy sabablarga ko'ra

Biror mamlakatda imperiyaviy o'tmish bo'lgan-bo'lmaganidan qat'i nazar, ingliz tili turli etnik guruhlar o'rtasida neytral aloqa vositasi sifatida muhim rol o'ynashi mumkin. Ingliz tilining o'ziga xos mahalliy lahjasi esa milliy birlik yoki shakllanib kelayotgan davlat ramziga aylanishi mumkin. Ingliz tilining gazetalarda, radioda yoki televideniya qo'llanilishi bu jarayonga yana bir o'lcham qo'shadi.

Tashqi iqtisodiy sabablarga ko'ra

AQShning iqtisodiy jihatdan yetakchi mavqei xalqaro biznes va savdo uchun kuchli tortish kuchi hisoblanadi, shu bois xalqaro bozorga chiqishni istagan tashkilotlar ingliz tilida ishlashga katta bosim ostida bo'ladi. Turizm va reklama sohalari ayniqsa ingliz tiliga kuchli bog'liq, biroq har qanday ko'p millatli kompaniya yirik ingliz tilida so'zlashuvchi davlatlarda o'z ofislarini ochishga intiladi.

Amaliy sabablarga ko'ra

Ingliz tili xalqaro havo harakati nazorati tili hisoblanadi va hozirda u xalqaro dengizchilik, politsiya va favqulodda xizmatlar sohaslarida ham o'z o'rnini tobora mustahkamlab bormoqda. U xalqaro biznes va ilmiy konferensiyalarning asosiy tili, hamda xalqaro turizmning yetakchi tili hisoblanadi.

Intellektual sabablarga ko'ra

Dunyodagi ilmiy, texnologik va akademik axborotlarning katta qismi ingliz tilida ifodalanadi, hatto elektron ma'lumot izlash tizimlarida saqlanayotgan barcha ma'lumotlarning 80 foizdan ortig'i ingliz tilidadir. Bu holat G'arbiy Yevropaning falsafiy, madaniy, diniy va adabiy tarixiga to'g'ridan-to'g'ri yoki inglizcha tarjimalar orqali kirish imkoniyati bilan chambarchas bog'liq. Dunyoning ko'plab

hududlarida odamlar Gyote yoki Dante kabi mualliflar bilan aynan ingliz tili orqali tanishish imkoniga ega. Lotin tili ham o'tmishda, ming yildan ortiq vaqt davomida, G'arbiy Yevropada shunga o'xshash rol o'ynagan.

Ko'ngilochar sabablarga ko'ra

Ingliz tili ommabop musiqa tilidir va ommaviy madaniyat hamda unga bog'liq reklamalarga chuqur singib ketgan. Shuningdek, u sun'iy yo'ldosh orqali efirga uzatiladigan teleko'rsatuvlar, uy kompyuterlari va videoo'yinlarning asosiy tili hisoblanadi. Ingliz tili, shu bilan birga, pornografiya va giyohvandlik kabi xalqaro miqyosdagi noqonuniy faoliyatlarda ham asosiy til sifatida ishlatiladi.

Noto'g'ri sabablarga ko'ra

Ba'zida ingliz tili butun dunyo bo'ylab keng tarqalgan tilga aylanganining sababi, go'yoki uning o'ziga xos til xususiyatlaridadir, deb o'ylashadi. Ba'zi odamlar ingliz tili boshqalarga nisbatan mantiqan to'g'riroq, chiroyliroq, talaffuzi yengilroq, grammatik tuzilmasi soddaroq yoki so'z boyligi ko'proq deb da'vo qilishadi. Bunday fikrlar, aslida, o'ylamay aytilgan millatchilik yoki soddadil tilshunoslik qarashlaridan kelib chiqadi: turli tillarni bir-biri bilan taqqoslab, ularning mantiqiyligi yoki go'zalligi bo'yicha ob'yektiv mezonlar mavjud emas. Fonetik, grammatik yoki leksik murakkablik kabi masalalar hech qachon oddiy javobga ega bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilida ko'p hollarda so'zlarning yasaliş shakllari – infleksiyalari ko'p emas (aksariyat odamlar ingliz tilini grammatik jihatdan “oddiy” deb aynan shunga asoslanib aytishadi), ammo u juda murakkab sintaksisga ega. So'z yasaliş shakllarining ko'pligi yoki kamligi tilning dunyo miqyosida tarqalishiga unchalik ta'sir qilmaydi (buni lotin tilining tarixiy muvaffaqiyatidan ham ko'rish mumkin). Tillar dunyo miqyosida obro' qozonishi yoki yo'qotishi ko'plab omillarga — siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, diniy, adabiy — bog'liq bo'ladi, lekin tilning lingvistik xususiyatlari bu ro'yxatda yetakchi o'rinda turmaydi.

Uchta doira

Ingliz tilining butun dunyo bo'ylab tarqalishini uchta konsentrik (bir-birini o'rab olgan) doira orqali tasvirlash mumkin. Bu doiralar tilning qanday tarzda o'zlashtirilgani va hozirda qanday ishlatilayotganini ifodalaydi.

- **Ichki doira (inner circle)** — bu ingliz tilining an'anaviy asoslari bo'lgan hududlarni anglatadi, ya'ni bu yerda ingliz tili asosiy (ona) til hisoblanadi: AQSh, Buyuk Britaniya, Irlandiya, Kanada, Avstraliya va Yangi Zelandiya.

- **Tashqi yoki kengaygan doira (outer/extended circle)** — bu ingliz tili ona tili bo'lmagan hududlarda, tarixan ingliz tili tarqalgan ilk bosqichlarni o'z ichiga oladi. Bu mamlakatlarda ingliz tili asosiy institutlarning bir qismiga aylangan va ko'p tillilik sharoitida muhim "ikkinchi til" rolini o'ynaydi: masalan, Singapur, Hindiston, Malavi va yana 50 dan ortiq hududlar.

- **Kengayib borayotgan doira (expanding circle)** — bu doira ingliz tilining xalqaro til sifatidagi ahamiyatini tan olgan, ammo ichki doira davlatlarining mustamlakachilik tarixiga ega bo'lmagan yoki ingliz tiliga til siyosatida alohida maqom bermagan davlatlarni qamrab oladi. Bugungi kunda bu doirani "kengaygan" deb atash mumkin. Bu hududlarda ingliz tili chet tili sifatida o'qitiladi.

Xulosa

Har qanday lingvistik model singari, bu farqlashlar ham mutlaq emas. Ba'zi mamlakatlar (masalan, Janubiy Afrika, Malayziya) sosiolingvistik jihatdan ikkinchi va chet til xususiyatlarining aralashmasini namoyon etadi. Ba'zilar (masalan, Tanzaniya) mustaqillikka erishgach, til siyosatini o'zgartirgan va ingliz tiliga endi rasmiy maqom bermaydi. Yana ba'zilar (masalan, Papua-Yangi Gvineya, Nigeriya) ingliz tilining birinchi yoki chet tili sifatidagi maqomi aniq

bo'lmagan turlardan foydalanadi.

Ushbu modelning ahamiyati — "jahon ingliz tili" tushunchasi bilan bog'liq turli tarixiy va ijtimoiy masalalarga e'tibor qaratishidadir. Shuningdek, agar bu doiralar bo'yicha aholi soni ko'rsatilgan to'liq ro'yxatlar tuzilsa, ingliz tilining o'sish tendensiyalarini ham aniqlash imkonini beradi. (Manba: B. B. Kachru, 1985-yil.)

Adabiyotlar

1. Wyld, H. C. 1914. *Ingliz tilining qisqacha tarixi*, 3-nashr. 1927. London: John Murray
2. Wakelin, M. 1986. *Mayflower kemasida ingliz tili*. **English Today** (jurnal nomi).
3. Rigg, A. G. 1968. *Ingliz tili: Tarixiy matnlar to'plami*. New York: Meredith Corporation.
4. Savory, T. H. 1967. *Fan tili*, 2-nashr. London: Deutsch.